

اقتصاد مقاومتی و راهبردهای اصلاح الگوی مصرف در گفتمان اسلامی

ام‌الله نیکومنش^۱ - فاطمه عرب احمدی^۲

۱- استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی ۲- دانشجوی دکتری دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی، باشگاه پژوهشگران و نخبگان جوان

a_nikoomanesh@yahoo.com, ۱ arab ahmadi@gmail.com

چکیده

اقتصاد مقاومتی ضرورت جامعه‌ی کنونی ماست و یکی از راههای شکل‌گیری آن، پرداختن به مقوله‌ی اصلاح الگوی مصرف می‌باشد. اصلاح الگوی مصرف به معنای نهادینه کردن روش صحیح استفاده از منابع کشور تعریف شده است. مصرف هر جامعه وابسته به فرهنگ و هنجارهای حاکم بر آن بوده و اصلاح رویه‌ی مصرف از تغییر در نگرش آغاز می‌شود. با توجه به پیوند فرهنگی ایرانی با اسلام، بجاست که این رویه از طریق عمل به آموزه‌های دینی صورت گیرد. اسلام به عنوان دین اعتدال، از سویی امر به اصلاح مال و صرف آن در مصارف شخص در حد شان و کفاف افراد نموده و از طرفی به رفتارهای ناپسندی چون اسراف، زیاده روی و ... مهر باطل گذاشته است به عبارتی دیگر اعتدال هم برای مصرف‌کننده تعریف می‌شود و هم برای سیاستگذاران معنی پیدا می‌کند.

این مقاله با توجه به جامعیت اسلام و توانایی ارائه مباحث فوق بصورت یک گفتمان شکل گرفته است. مباحث گفتمان اسلامی اصلاح الگوی مصرف در جهت نیل به اهداف اقتصاد مقاومتی در متن حاضر گردآوری شده است. ویژگی این گفتمان پرداختن همزمان به تغییر نگرش (مبانی نظری) و ارائه راهکار (مبانی عملی) استوار می‌باشد. متن موجود در حد توان کوشیده است با بیان اصول گفتمان اسلامی (اصول جانشینی، عمران و آبادانی، رفاه عمومی و ...) و مفاهیمی چون عدالت و قواعد فقه‌ای مانند لاضرر به تبیین راهبردهای اصلاح الگوی مصرف بپردازد.

کلید واژه

اسلام-گفتمان- اصلاح الگوی مصرف- اقتصاد مقاومتی

مقدمه

آنچه در اصلاح الگوی مصرف و دستیابی به فرهنگ بهینه ی مصرف اهمیت دارد، تبیین استراتژی و خط مشی و دوری از شعار زدگی است؛ در واقع لازمه ی دستیابی به اقتصاد مقاومتی ضرورت پرداختن اصولی به موضوع اصلاح الگوی مصرف می باشد. آدمی بر مبنای باور خویش عمل می کند و شاخصه ی گفتمان اسلامی تغییر نگرش است. اگر آموزش را تغییر رفتار بنامیم الگوی مصرف بر مبنای اصول اسلامی در این راستا حرکت می کند.

متن حاضر با توجه به ضرورت اصلاح الگوی مصرف از نگاه گفتمان اسلامی شکل گرفته است. این مقاله به شیوه ی کتابخانه ای و با بهره گیری از کتابها و مقالات موجود در چهار بخش گردآوری شده است.

بخش نخست مفهوم شناسی و بخش دوم به قواعد و اصول سیاستها و راهبردهای "مصرف" در گفتمان اسلامی پرداخته و در بخشهای سوم و چهارم به ترتیب، بایسته های الگوی صحیح مصرف اسلامی و رویکرد اجرایی اصلاح الگوی مصرف ارائه شده است.

امید است در حد توان به زوایایی تازه از گفتمان اسلامی با رویکرد اقتصاد مقاومتی برداشته شده باشد.

۱- مفهوم شناسی

در این بخش ابتدا به تعریف کلمات مهم و اساسی به کار رفته در متن حاضر به جهت شناخت بهتر موضوع و رسیدن به درک مشترک از مفاهیم مربوطه می پردازیم.

۱-۱ گفتمان

واژه گفتمان از واژه فرانسوی "Discourse" و لاتین "Discursus" به معنی گفتگو، محاوره، گفتار و از واژه "Discurrer" یا "Discursum" به معنای طفره رفتن، از سر باز کردن، تعلل ورزیدن و ... گرفته شده است. [۱] فرهنگ انگلیسی آکسفورد، ذیل این واژه معانی متعددی ذکر کرده است که برخی از آنها به این قرارند:

۱- معنای گفتمان در وجه اسمی: مسیر رو به رشد، جریان روند یا توالی زمان، حوادث، اعمال و ...

۲- معنای گفتمان در وجه فعلی: دویدن، رفتن، حرکت کردن، پیمودن، طی کردن، گذشتن و از سر گذراندن. [۲]

اصطلاح گفتمان، رویکردی ساختاری به متن است که امکان اتصال متن به جنبه های جامعه شناختی را فراهم می کند. [۳] این واژه که در سیر تکاملی خود به پیکره ای منسجم و معقول از گفتار و نوشتار نیز اطلاق شده، در زبان فارسی از ترکیب مصدر مرخم گفتن "گفت" و پسوند "مان" ساخته شده که در واقع با اضافه شدن پسوند "مان" به گفت، از یک سو "گفتن" از معنای عام و معمولی خود خارج و آماده پذیرش معنای خاص می شود و از سوی دیگر این ترکیب، خود به اسم ذات تبدیل می شود و با تبدیل شدن به اسم ذات به چیزی اطلاق می شود که تحقق خارجی دارد. [۴] لازم به ذکر است که این اصطلاح، در فارسی در معادل های دیگری نیز همچون مقال، سخن و گفتار به کار رفته است. [۵]

۱-۱-۱ چگونگی شناسایی گفتمان

گفتمان ها که دارای سرشت، ماهیت و ساختار اجتماعی هستند و به قول "مک دانل" در جریانی اجتماعی شکل می گیرند، در واقع بستر و جریانی هستند که دارای زمینه های اجتماعی می باشند. [۶] در سایه شناخت عناصر بیرونی و بستر و شرایط تاریخی خود قابل شناسایی هستند. "فرکلاف" معتقد است گفتمان مستقلاً و از طریق تحلیل ساختارهای یک متن قابل تحقیق نیست. گفتمان در منظومه تعاملات گفتمانی و در رابطه با شرایط اجتماعی و سیاسی قابل فهم و تحلیل است. [۷] باید دانست در هر دوره، عصر، جامعه و برای هر مقطع اجتماعی و سیاسی یک گفتمان خاصی وجود دارد که منعکس کننده ویژگی های ساختاری و اندیشه ای حاکم بر فرد و جامعه می باشد و اساساً معنای پدیده های اجتماعی و سیاسی

در چارچوب گفتمان‌ها ساخته می‌شود. میشل فوکو معتقد است که هر دورانی گفتمان خاص خود را دارد و هر حادثه‌ای در درون گفتمان خودش قابل تحلیل است. [۸]

۱-۱-۲ سایر معانی گفتمان

گفتمان غیر از آنچه به‌عنوان معنای علمی و زبان‌شناسانه آن بیان شد، معانی دیگری نیز دارد که به تعبیری باید آن‌ها را معنای غیر فنی از گفتمان دانست. گفتمان در گستره مفهومی خود، به‌ویژه در بیان غیر فنی، صرفاً با مفهوم صحبت، مکالمه یا گفتگو است که گاه به‌صورت تلویحی بیانگر نوعی هدف آموزشی و تعلیمی نیز هست. از این‌رو خطابه، موعظه، سمینار، سخنرانی و رساله را می‌توان نوعی گفتمان به‌معنای عام کلمه دانست. [۹]

۱-۱-۳ گفتمان اسلامی و ویژگی‌های آن

لازمه‌ی گفتمان اسلامی پرداختن از دریچه‌ی اصول اساسی اسلام می‌باشد. این گفتمان پویا، با هدف تعامل و گفتگو میان اندیشه‌ی اسلامی با دیگر اندیشه‌ها شکل گرفته است و شالوده‌ی آن همان اصول اساسی اسلام یعنی توحید، نبوت و معاد بر مبنای قرآن و سیره‌ی نبوی می‌باشد و فارغ از هرگونه تعصبات قومی، نژادی و مذهبی بیان می‌گردد. از دیگر ویژگی‌های این گفتمان بطور کلی می‌توان از جامعیت، خداگرایی، زندگی‌گرایی، پرهیز از فردگرایی، اجتهاد و واقع‌گرایی مبتنی بر حقیقت اشاره نمود.

۱-۲ اصلاح

اصلاح در لغت به معنای به‌کردن، نیک‌کردن، بسامان کردن، سازش دادن می‌باشد. [۱۰] هدف از اصلاح، نقد و پیرایش روشهای موجود کنونی در جهت رفع و پاسخ به نیازهای روز می‌باشد.

۱-۳ الگو

اصل این لغت ترکی بوده و در فرهنگ معین برابر این لغت این چنین آمده است: طرح و نمونه و رو ببری از چوب نازک و یا مقوا و کاغذ و یا پارچه‌ی نازک که از روی آن چیزی می‌برند و یا می‌سازند. نمونه، طرح. [۱۱] مفاهیمی چون استاندارد و معیار را نیز می‌توان از آن برداشت نمود.

۱-۴ مصرف

جای خرج کردن و به‌کار بردن، محل خرج از جمله معنای لغوی این واژه می‌باشد. [۱۲] در اصطلاح اقتصادی تعریف‌های گوناگونی برای آن ارایه شده است. «مصرف عبارت است از ارزش‌های پولی کالاها و خدماتی که به وسیله افراد خریداری و تهیه می‌شود» [۱۳]

۱-۵ مصرف‌گرایی

مصرف‌گرایی عبارت است از: اصالت دادن به مصرف و هدف قرار دادن رفاه و دارایی‌های مادی. مصرف‌گرایی با تغییر اندیشه مردم درباره مصرف پدید می‌آید. در زمان‌های گذشته مردم به تهیه کالاها و خدمات ضرور و درجه اول و بعد کالاهای غیر ضرور با اولویت و توان خرید خود می‌پرداختند و در تهیه و تولید مایحتاج خود نقش داشتند و این اندیشه رایج مردم بود اما برای اشاعه مصرف‌گرایی لازم بود این نوع نگرش تغییر یابد؛ بنابراین به وسیله تبلیغات از طریق وسایل ارتباط جمعی در نوع نگرش مردم تغییر داده شد و مردم در پی هر چه بیشتر مصرف کردن بودند و هستند. [۱۴]

اگرچه مصرف‌گرایی در ادبیات دینی معادل دقیق و مشخصی ندارد اما با مفاهیمی مانند: اسراف، تبذیر و اتلاف در ارتباط می‌باشد.

۶-۱ اصلاح الگوی مصرف

عبارت است از ترسیم و نهادینه کردن روش های صحیح و مناسب استفاده از منابع مادی و غیرمادی به منظور ارتقای شاخص های زندگی مردم و کاهش هزینه های افراد و جامعه. اصلاح الگوی مصرف از عوامل اساسی رسیدن به توسعه پایدار می باشد.

۷-۱ اقتصاد مقاومتی

اصطلاح اقتصادمقاومتی (Resistive economy) اولین بار در سال ۲۰۰۵ پس از محاصره غزه توسط رژیم اشغالگر و منجر شدن به ناتوانی غزه در صادرات، امکان صادرات و کشت بسیاری از محصولات کشاورزی از جمله توت فرنگی مورد استفاده قرار گرفت و ضوابط و معیارهای حاکم بر مفهوم اقتصاد مقاومتی شناسایی گردید. [۱۵]

اقتصاد مقاومتی به معنی تشخیص حوزه های فشار و متعاقباً تلاش برای کنترل و بی اثر کردن آن تاثیرها می باشد و در شرایط آرمانی تبدیل چنین فشارهایی به فرصت است همچنین برای رسیدن به اقتصاد مقاومتی باید وابستگی های خارجی کاهش یابد و بر تولید داخلی کشور و تلاش برای خوداتکایی تاکید گردد. [۱۶]

۲- قواعد و اصول سیاستها و راهبردهای " مصرف " در گفتمان اسلامی

اسلام به عنوان دینی جهان شمول و جامع نگر، مدعی پاسخگویی نیازهای متغیر انسان در هر عصری است و برای کلیه روابط و شئون او دارای قوانین و مقرراتی می باشد. البته بدان معنا نیست که برای هر موضوع حکم خاصی را مقرر داشته باشد بلکه کلیات، اصول و قواعدی در اسلام وجود دارد که می توان حکم هر موضوع را از آن بدست آورد.

در این بخش با توجه به موضوع مقاله، به بیان برخی از اصول و قواعد اسلامی مورد نیاز می پردازیم.

۱-۲ اصل جانشینی

در آیات متعددی از قرآن بر خلقت انسان به عنوان جانشین خداوند در زمین تأکید شده و خداوند به طور صریح فرموده: ((أَنْتَ جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً))؛ ((من قرار دهنده جانشین در روی زمین هستم.)) (بقره، ۳۰) و در پی این اخبار به آفرینش انسان می پردازد.

بنابراین انسان جانشین خداوند است و جانشین، حق انجام دادن کاری را مخالف اراده و خواست کسی که به جای او نشسته ندارد و چون اراده خداوند بر وجود هماهنگی و توازن در طبیعت و هستی تعلق گرفته، جانشین او هم باید در همین راستا گام بردارد و حق ندارد برخلاف خواست و اراده خداوند کاری انجام دهد. [۱۷]

۲-۲ اصل عمران و آبادانی و حرمت فساد در زمین

با توجه به اصل فوق، جانشین باید حوزه جانشینی اش مشخص باشد و در همان محدوده کار کند. خداوند متعال در آیه دیگری حوزه این مأموریت و جانشینی را چنین تعیین کرده است: ((... هُوَ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا)) (هود، ۶۱). او شما را از زمین پدید آورد و برای آبادانی در روی زمین مستقرتان کرد ...

افزون بر آن که کار خداوند اصلاح و خیر است و او خیر مطلق می باشد، انسان که جانشین خدا بر زمین است نیز کارش باید اصلاح و پرهیز از افساد باشد. خداوند در آیه ۵۶ سوره اعراف می فرماید: " و در زمین پس از اصلاح آن فساد

مکنید؛ و با بیم و امید او را بخوانید که رحمت خدا به نیکوکاران نزدیک است". در آیه ۸۵ اعراف آمده است؛ و در زمین پس از اصلاح آن فساد مکنید. این برای شما اگر مؤمنید بهتر است.

این آیه درباره رفتارهای اجتماعی انسان است و با توجه به صدر آیه که درخصوص نهی از کم فروشی می باشد، در رفتارها و اعمال انسان و تعامل او با افراد دیگر جامعه ظهور دارد؛ اما اصل حرمت فسادگری را می رساند. [۱۸]

۲-۳ قاعده عدالت

طبق آیات الهی، فرایند خلقت موجودات، موزون و در چارچوب عدالت قرار دارد. عدل در نظام هستی به معنای قرار گرفتن هر چیز در جایگاه مناسب خود است. از طرفی، به منظور حفظ این رکن رکن عالم هستی، خداوند متعالی انسان را به برپایی عدالت سفارش کرد و پیامبران خود را نیز به همین منظور برای انسان ها فرستاد. "بالعدل قامت السموات و الارض".

بر این اساس، هر گونه استفاده ای از منابع طبیعی که به نابودی آن ها بینجامد یا سبب آلوده سازی محیط زیست شده، زندگی را برای دیگر انسان ها (اعم از انسان های موجود یا نسل آینده) مشکل سازد، ممنوع و ضمان آور است. [۱۹]

۲-۴ قاعده لاضرر

یکی از قواعد فقهی که کاربرد فراوانی دارد، قاعده لاضرر است. طبق این قاعده، هیچ کس نمی تواند فعالیتی که به زیان دیگری بینجامد، انجام دهد و در صورتی که هر گونه زیانی از او به دیگری وارد شود؛ گرچه این کار او به منظور اعمال حق خویش باشد، ضامن جبران زیان وارد شده است؛ به همین جهت هر خانوار یا بنگاهی که با مصرف یا تولید خود باعث آلوده سازی محیط پیرامون خود شود، از جهت شرعی ضامن، و در مواردی که طرف مقابل او اجتماع یا نسل های آینده باشد، دولت موظف است به نمایندگی از عموم مردم، به احقاق حق آنان بپردازد.

در اصل چهلم قانون اساسی نیز به این قاعده اشاره شده و در حقوق بین الملل نیز مفاد آن با تفاوت هایی وجود دارد.

۲-۵ اصل انصاف و نفع اجتماعی

بر اساس این اصل، هر فردی که از فعالیتی بهره مند می شود، باید خسارت های ناشی از آن را نیز بپذیرد. بر همین اساس، هزینه های خارجی ناشی از فعالیت نیز به عهده بنگاه است. مبنای این اصل، قاعده مشهور ((من له الغنم فله الغرم)) است؛ یعنی کسی که منفعتی می برد، خسارت آن نیز بر عهده او قرار دارد. [۲۰]

۲-۶ اصل رفاه عمومی

اسلام، دین زندگی گرا است، نه زندگی گریز و بین بهره مندی از نعمت های دنیایی و سعادت آخرتی منافاتی نمی بیند؛ بلکه کسانی را که از راه های مشروع در پی فراهم ساختن رفاه خود و خانواده خویش برمی آیند، تشویق می کند؛ بنابراین، فراهم کردن زمینه رفاه عمومی از وظایف اصلی دولت است. بی تردید رفاه مورد نظر اسلام باید مشروع باشد و به اتراف و نیاززدگی نینجامد و به ویژه آن چه در این نوشتار از رفاه مورد نظر است، عمومیت داشتن رفاه و رفع تبعیض در آن است. بر این مسأله، اصل ۴۸ قانون اساسی نیز تأکید دارد.

۲-۷ اصل منع از اختلال در نظام

بر اساس این اصل، هر سیاست یا فعالیتی که انجام یا ترک آن به مختل شدن نظم جامعه بینجامد، حرام و ممنوع است؛ برای مثال، با این که بهره برداری از مشترکات و مباحات در نظام اقتصادی اسلام مجاز شمرده شده است، هر گاه بر اثر ازدیاد جمعیت و فراوانی استفاده از این منابع، آن منبع مشترک از بین برود یا آسیب جدی ببیند و در نتیجه، نظام بهره

برداری از آن مرتع یا... مختل شود، این آزادی مشروع محدود می شود. در ماده ۴۴ قانون اساسی نیز ضمن برشمردن انواع مالکیت، به این نکته اشاره شده است. [۲۱]

۸-۲ اصل حاکمیت

به منظور داشتن ضمانت اجرایی، بیش تر اصول پیشین نیازمند حاکمیت دولتی مقتدر است. در نظام اسلامی، ضمن احترام به مالکیت و فعالیت های بخش خصوصی، در صورتی که مالکیت یا فعالیت های اقتصادی این بخش به زیان عمومی یا اختلال نظام بینجامد، دولت موظف است آزادی او را محدود، و راهکارهایی را جهت برقراری اصول پیشین اتخاذ کند. طبیعی است که محدودیت آزادی افراد نیز باید سنجیده و در حد ضرورت باشد.

۳- بایسته های الگوی صحیح مصرف اسلامی

۳-۱ رابطه ی الگوی صحیح مصرف و اقتصاد مقاومتی

مطالعات انجام شده نشان می دهد که الگوهای مصرف یا سبک های مصرف پدیده هایی ساده و صرفاً تحت تاثیر علائق، خواسته ها، توانایی ها و امکانات افراد نیستند بلکه پدیده هایی پیچیده و چند وجهی اند. این مطالعات حاکی از آن است که شیوه های مصرف، تنها به سلیقه ها و علائق و توانایی ها و امکانات فردی وابسته نیست تا به تعداد هر فرد یا گروه اجتماعی یک شیوه ی مصرف وجود داشته باشد بلکه ساختارمند و الگویی است که هم به شکل گیری آن تابعی از شرایط اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی یک جامعه است و هم تغییرات آن با توجه به تغییر شرایط فوق به وقوع می پیوندد.

آمارها نشان می دهد ایرانیان بیش از هر ملت دیگری و بیش از استاندارد جهانی در هدر دادن منابع غذایی، انرژی، آب، نان و حتی وقت خود پیشتازند، در حالیکه میزان درست استفاده از منابع، یکی از پیش شرط های توسعه هر کشور است. پرداختن به اقتصاد مقاومتی، ضرورت جامعه کنونی ایران می باشد و اصلاح الگوی مصرف لازمه ی رسیدن به این مهم است. رابطه ی اقتصاد مقاومتی و الگوی مصرف رابطه ای دوسویه بوده که هر کدام از هم تاثیر و اثر می پذیرند.

۳-۲ مبانی نظری اسلامی اصلاح الگوی مصرف

یکی از اصول مهم الگوی مصرف که مورد پذیرش اکثریت عالمان اسلامی می باشد؛ پذیرش سه سطح مصرف؛ ۱- سطح کمتر از کفاف، کفاف و بالاتر از آن است که با عنوان های متفاوتی نیز ذکر شده است.

غزالی و شاطبی از نخستین کسانی اند که سطح رفاه را از دیدگاه اسلام را دسته بندی کرده اند. غزالی در تقسیم بندی سطوح رفاه می نویسد: " حاجت های انسانی، گاهی مهم و اساسی هستند و گاهی زیادی و غیر اساسی". [۲۲]

همچنین درباره مرتبه های نیازهای اساسی می گوید: " سه مرتبه ی رفاه درباره نیازهای اساسی وجود دارد. مرتبه ضرور، مرتبه حاجات و مرتبه ی زیادی (فضول)". [۲۳]

شاطبی درباره اصل تقسیم به سه رتبه، دامنه سطوح رفاه را به فراتر از مصرف تعمیم می دهد و می گوید که شریعت اسلام، محافظت از امور پنجگانه ی دین، نفس، عقل، مال، نسل و عرض را هدف قرار داده است و آنچه که این امور پنجگانه بوسیله آن محافظت می شود سه رتبه دارد:

الف: ضروریات ب: حاجیات ج: تحسینیات

ضروریات، اشیا بی اند که فقدان آنها باعث اختلال حیات در دنیا و همچنین عقوبت در آخرت (اگر با اختیار باشد)، می‌گردد. حاجیات، چیزهایی هستند که با فقدان آنها انسان در فشار قرار می‌گیرد، اما نبودن آنها حیات را مختل نمی‌کند. تحسینات عبارتند از اموری که مروت و مکارم اخلاق، اقتضای آن را دارد و آن چیزی است که عادت‌های پسندیده به وسیله‌ی آنها دنبال می‌شود. [۲۴]

گروهی بر این باورند که اقتصاد دانان اسلامی نیاز و خواسته را یکی دانسته، بیان می‌کند ضروریات مانند خوراک، پوشاک، مسکن، بهداشت و آموزش هستند. رفاهیات کیفیت ضروریات را بهبود می‌بخشد یا آنها را تکمیل می‌کند و تحسینات نیازهایی هستند که رضایت مندی افراد را با سطح و تشخیص جامعه ساگار می‌سازند و آنها کالاها نیستند زیرا کالای واحد می‌تواند برای یکی ضرور، برای دیگری رفاهی و لوکس باشد و خواسته‌هایی هستند که همین‌گونه طبقه بندی می‌شوند، همچنین معیار خارجی را برای شرح بیشتر آنها ذکر می‌کند:

" بدون ارضای ضروریات کارایی خدشه برمی‌دارد، ارضای رفاهیات کارایی را بهبود می‌بخشد و ارضای تحسینات اثر کمی بر کارایی دارد و اگر مصرف در این سطح به سلامتی انسان ضرر بزند ممکن است حتی آن را کاهش دهد." [۲۵]

۳-۳ انواع مصرف

مصرف افراد در اسلام به صورت کلی به پنج دسته تقسیم می‌شود:

الف) مصارف واجب که به منظور تأمین نیازهای ضرور خود و افراد تحت تکفل و انجام واجبات عبادی استفاده می‌شود مانند خوراک و پوشاک و حج تمتع؛

ب) مصارف مستحب که به منظور جلب رضای الهی، اهداف خداپسندانه و خیرخواهانه و کسب ثواب صورت می‌گیرد؛

ج) مصارف حرام که در راه‌های نامشروع و حرام و در مواردی که از حد شرعی و نیاز خارج است استفاده می‌شود مانند اسراف و تبذیر و مصرف‌گرایی بی‌رویه؛

د) مصارف مکروه که شامل مصرف بیش از حد متعارف و هم‌چنین سخت‌گیری در مصرف روزمره است؛

ه) مصارف مباح که شامل مواردی غیر از موارد پیش گفته است و نکوهش و ثوابی در آن نیست. [۲۶]

۳-۴ اصول تبیین الگوی صحیح مصرف اسلامی

دین از سه راه بر رفتار انسان نسبت به جهان پیرامونش تأثیر می‌گذارد: نخست تغییر نگرش او و اینکه انسان چگونه جایگاه خود در این جهان را با معیار دین می‌سنجد. دوم، نقش دین در ساختن «ارزش» است و اینکه انسان‌ها چه ارزشی برای خود قایل هستند. در نهایت، دین روش برخورد انسان را نسبت به جهان پیرامونش نیز تحت تأثیر قرار می‌دهد. با تعمق و بررسی در آیات و دستورات اسلامی می‌توان اصول کلی ذیل را در ارائه و تبیین موضوعات بدست آورد.

۳-۴-۱ آگاه‌سازی (افزایش بینش)

اولین اصل از آموزه‌های اسلامی اصل آگاه‌سازی می‌باشد. این اصل متأثر از اصل توحیدی است. آموزه‌های اسلامی ابتدا به ترسیم جهان بینی توحیدی می‌پردازد و سپس به شناساندن پدیده‌ها و ویژگی‌های آن اعم از جاندار و بی‌جان پرداخته و هر کدام را آیت الهی معرفی می‌کند. از این طریق ضمن ویژگی‌شناسی آن پدیده یا رخ داد، موجب افزایش آگاهی و بینش شخص می‌گردد. پیوستگی آموزه‌ها با اصول دین مبین شاخصه‌ی آموزه‌های اسلامی است.

از نگاه شریعت اسلامی انسان مجموعه‌ای از استعدادهای بالقوه است که برای به فعلیت در آوردن این استعدادها و توانایی‌ها، نیازمند تعلیم و تربیت است. آنچه هدف تعلیم و تربیت اسلامی است حقیقت‌جویی و حصول رستگاری است و این مساله جز از طریق تعلم و تعقل در کنار تزکیه حاصل نمی‌شود. از نگاه اسلام رشد عقلانی به موازات رشد اخلاقی صورت می‌گیرد و به تعبیری این دو لازم و ملزوم یکدیگرند.

بدون شک تعلیم و تربیت اسلامی نظامی جامع و کامل است که تمام ابعاد وجودی انسان را مورد توجه قرار داده است. در این فرآیند، جسم و روان، حیات دنیوی و اخروی، جامعه و فرد باید به یک میزان پرورش یابند.

۲-۴-۳ الگوسازی (تدوین شاخص ها)

انسان در زندگی خویش نیازمند شاخص (معیار) برای سنجش و تعیین مقدار دارایی‌های ارزشی، اخلاقی و انسانی خویش است.

در فرهنگ اسلامی، اسوه به معنای پیروی نیک و سودمند است. کاربرد اسوه در قرآن با وصف «حسنه» و در برخی از روایات بدون وصف حسنه در پیروی از الگوهای شایسته، مانند پیامبر صلی الله علیه و آله می‌تواند گواه بر این معنا باشد؛ چنانچه در روایتی از امام حسین علیه السلام نقل شده: «لی ولکلّ مسلم بر رسول الله أسوه» [۲۷]

بطور کلی قول و فعل، تقریر پیامبر گرامی اسلام (ص) و ائمه اطهار (ع) (سنت) در راستای این اصل مورد توجه قرار می‌گیرد.

به الگو از دو جنبه می‌توان پرداخت ۱- به عنوان معیار و شاخص که شخص درک می‌کند که چگونه عمل کند. ۲- راه رسیدن به کمال، به عبارت دیگر الگو هم مقصد است و هم نقشه ی راه.

۳-۴-۳ نظام کنترلی (تشویق، تنبیه)

قرآن کریم از روش تشویق برای تحریک انسان به رفتار نیک و بازداري از رفتار ناپسند، به صورت گسترده استفاده کرده است. تشویق‌های قرآن گستره وسیعی دارند؛ هم به لحاظ افرادی که تشویق شده‌اند، هم از نظر پاداش‌ها و هم به لحاظ مجریان این تشویق‌ها. تمام آیاتی که از بهشت و نعمت‌های مادی و معنوی سخن گفته، شاهدهی بر این مدعا است.

وضع قوانین و مقررات لازمه جامعه انسانیست اما دربرگیرنده ی بعد الازمی آن نمی باشد چنانچه هر سیستمی نیازمند نظام کنترلی می باشد. ویژگی ممتاز آموز‌های دینی هم‌راه کردن احکام و مقررات خود با اخلاق می باشد که از این طریق شخص با وجدان خویش درگیر نموده و زمینه ی اجرا و اثربخشی دستورات خویش را فراهم می سازد و در ضمن شخص نیز از اجرای آن به احساس لذت و آرامش درونی می رسد. خود ارزیابی (Self Evaluation) از دیگر نتایج این همراهی است.

۴- رویکرد اجرایی اصلاح الگوی مصرف

این بخش به بررسی رویکرد اجرایی (عملی) با تمرکز بر اصلاح الگوی مصرف می‌پردازد. نگاه متن حاضر ارائه دستورات و توصیه‌های صرف اخلاقی نیست بلکه به این دستورات به عنوان یک راهکار و راه برون رفت از وضع کنونی و به عنوان ضرورت اقتصاد مقاومتی نگریسته شده است.

۱-۴-۴ پرهیز از اسراف، دوری از وسواس

اسراف در لغت به معنای گزاف کاری کردن، در گذشتن از حد میانه، تبذیر، تلف کردن مال می باشد [۲۸] امام علی (ع) در روایتی بدترین نوع مصرف را اسراف می‌دانند و در روایتی دیگری می‌فرمایند: "وای بر اسراف کار، که خود چقدر از صلاح خویش دور شد" [۲۹]

قلمروی اسراف، به مقدار آن بستگی ندارد. اسراف شامل هر چیزی است که از حد خود تجاوز کرده است و این شامل تمام ابعاد مصرف می‌شود. از امام صادق (ع) نقل شده است که روزی ایشان به میوه ای نیم خورده که از خانه آن حضرت به بیرون پرتاب شده بود، افتاد. با دیدن آن خشمگین شدند و فرمودند: این چیست؟ اگر شما سیر شده اید بسیاری از مردم سیر نشده اند، آن را به کسی بدهید که نیازمند آن است. [۳۰]

در جای دیگر آمده است روزی حسن بصری همراه امیر المومنین (ع) در کنار رود فرات قدم می زد که تشنه شد و طرفی از آب پر کرد و مقداری از آن را خورد و بقیه را روی زمین ریخت. در این هنگام حضرت به او فرمود: " اسراف کردی، باید آب را در پای درختی یا گلی می ریختی". [۳۱]

یکی از علل اسراف، وسواس می باشد. این حالت متأسفانه در مسلمانان در مورد فرایض دینی نیز دیده می شود. عبدالله بن سنان می گوید: به امام صادق (ع) عرض کردم شخصی عاقلی دچار وسواس در وضو و نماز شده است. حضرت فرمودند: چه عقلی برای اوست، او از شیطان پیروی می کند. عرض کردم چگونه؟ فرمودند: از او بپرس این فکر از کدام ناحیه می آید؟ او پاسخ خواهد داد، از ناحیه ی شیطان. [۳۲]

* بر اساس آنچه گفته شد؛ "اسراف" با توجه به اصول گفتمان اسلامی با تمامی اصول آن از قبیل جانشینی، حرمت فساد در زمین و قواعد لا ضرر و عدالت ... مغایرت دارد.

۲-۴ ترغیب به میانه روی و اعتدال

اعتدال و میانه روی از بنیادی ترین اصول اسلام است. میانه روی در تضاد با اسراف می باشد.

پیامبر اکرم (ص) در این باره می فرماید: " نه تنگ گرفتن، نه زیاده روی، نه تنگ چشمی و نه تباه کردن". [۳۳] حضرت امیر (ع) می فرماید: " روش ما اعتدال است و سنت ما رشد. بر تو باد رعایت اعتدال در فقر و غنا. اتخاذ روش اعتدال نشانه مروت است. انسان زرنگ کسی است که در تامین حوائجش اعتدال ورزد و در راه تامین درخواست هایش اجمال ورزد. اعتدال در امور باید مرکب انسان و هدف وی به رسیدن به کمال باشد. وقتی خداوند اراده کند که خیری را به عبدش برساند اعتدال را به وی الهام می کند". [۳۴]

راوی می گوید: به ابو جعفر باقر (ع) و یا ابو عبد الله صادق (ع) گفتم: برای غسل جنابت چند پارچ آب کافی است، آن حضرت گفت: رسول خدا و همسرش با یک طشت آب، غسل می کردند که پنج پارچ آب ظرفیت داشت. شرح: رسول خدا صلوات الله و سلامه علیه پارچ آبی داشت که بیش از یک کیلوگرم ظرفیت داشت. آن پارچ را پر آب می کرد و وضو می گرفت و مقدار کمی از باقیمانده آن را می نوشید. طشت آبی داشت که پنج پارچ ظرفیت آن بود، آن طشت را پر آب می کردند و با همسرش دو نفری غسل می کردند. موقعی که رسول خدا به تنهائی غسل می کرد، فقط چهار پارچ آب در طشت می ریخت و با آن آب غسل می نمود». [۳۵]

* میانه روی و اعتدال با تمامی اصول گفتمان اسلامی مانند اصول جانشینی، اهتمام به عمران و آبادانی، انصاف و نفع اجتماعی و ... همخوانی دارد.

۳-۴ قناعت محوری

در فرهنگ معین برابر کلمه ی قناعت اینچنین آمده است: خرسند بودن به قسمت خود، بسنده کردن به مقدار کم، صرفه جویی، خشنودی نفس است به آنچه از روزی و معاش قسمت او می شود. [۳۶]

قناعت مانع از مصرف بی رویه و بی حساب می شود و از طرفی باعث استفاده ی بهینه از دارایی ها را فراهم می آورد. امام صادق (ع) قناعت را به گنجی تمام نشدنی تشبیه کرده اند.

* اصول جانشینی، انصاف و نفع اجتماعی، اصل رفاه عمومی و قاعده ی عدالت در گفتمان اسلامی به این رویه رهنمون می سازند.

۴-۴ نهی از فساد و آلودگی

اسلام اهمیت ویژه ای به آبادانی و دوری از هرگونه فساد و آلودگی دارد. مراد از آلودگی می تواند تمام انواع آن مانند صوتی، محیط زیست و ... می باشد زیرا اساس گفتمان اسلامی پرهیز از فساد بر روی زمین است.

بنابراین هرگونه مصرف می باید به دور از هرگونه آلودگی برای جامعه و محیط باشد.

خداوند در سوره اعراف آیه ۵۶ می فرماید: " و در زمین پس از اصلاح آن فساد مکنید و با بیم و امید او را بخوانید که رحمت خدا به نیکوکاران نزدیک است.

* بر اساس گفتمان اسلامی ، قاعده ی لاضرر و عدالت و اصول جانشینی، اهتمام به آبادانی ،رفاه عمومی ،اصل منع از اختلال در نظام و انصاف و نفع اجتماعی می توان پشتوانه ای از پرداختن به این موضوع می باشد.

۴-۵ نهی از منکر

یکی از آفات مصرف صحیح، دوری از نهی از منکر است زیرا هر گناه و فسادى که شکل می گیرد اگر به موقع جلوی آن گرفته نشود، تدریجا از قباحت و زشتی آن کاسته می شود و انجام آن جنبه ی عمومی می گیرد و تلهیر جامعه از آن بسیار سخت است.

اگر افراد نسبت به آلوده کردن محیط زیست، مصرف بی رویه ی آب و اسرافکاریهایی که توسط برخی افراد صورت می گیرد ، بی تفاوت نباشند می توان جلوی بسیاری از اسراف کاریها و مصرفهای بی رویه را گرفت .

خداوند افرادی را که نسبت به انجام گناه در جامعه بی تفاوت اند و نهی از منکر نمی کنند، سرزنش کرده و لعن نموده است.

* اصول جانشینی،اصل عمران و آبادانی و حرمت فساد در زمین،قاعده ی لاضرر، اصل نصاب و نفع اجتماعی و اصل منع از اختلال در نظام پشتوانه ای برای این موضوع می باشند.

۴-۶ شان مصرف

شان در لغت به معنای مرتبه و قدر می باشد. [۳۷] مراد از شان در این مقال ، هم شان مصرف است و هم شان مصرف کننده.

امام صادق (ع) می فرمایند: " لقمان به پسرش گفت: پسرم هر چیزی علامتی دارد که با آن شناخته و مشاهده می شود. برای فرد اسراف کار هم سه نشانه است: آنچه که در شانش نیست می خرد ، آنچه که در شانش نیست می پوشد و نیز آنچه را در شان وی نیست می خورد". [۳۸] یعنی اسراف کار شخصی است که آنچه در شان و درآمد و دارایی اش نیست مصرف می کند.

پس در محدوده ی مصرف از دیدگاه اسلامی شان افراد شاخص مرز میان اسراف و غیر آن می باشد. معضلاتی چون چشم و هم چشمی که از ارکان مصرف گرایی امروزه به شمار می آید از غفلت و نپرداختن به این مقوله از شان نشات می گیرد.

از دیگر سو ، شان را می توان به کالا و یا پدیده ی مصرفی اعطا نمود. در نظام اقتصادی اسلام، مسلمانان تشویق شده اند که انگیزه ی مصرف خود را برای آنچه خلق شده اند، اصلاح و وسیله ی کمال خود قرار دهند. هرآنچه در این دنیا قرار دارد ، بصورت نعمتی از سوی خداوند نگریسته می شود.

انبوه سفارشات ،دعاها و آداب بهره گیری از نعمات الهی مانند دعا در هنگام سوار شدن بر مرکب ، آداب خوردن و آشامیدن و ... نشان از شان مصرف می باشند.

فیض کاشانی در آداب خوردن و آشامیدن در پنجمین ادب آن می گوید: " پنجم از آداب خوردن این است که فرد در خوردن خود، نیت قوی شدن در اطاعت خدا داشته باشد تا اینکه بوسیله خوردن نیز اطاعت خدا کند و فقط قصد لذت بردن

نکنند... و این نیت صادق نیست مگر اینکه پیش از سیری دست از غذا بکشد ... و از چیزهایی که برای پدید ساختن این نیت ضروری است، اینست که شهوت خود را بشکند و قناعت را بر توسعه اختیار کند". [۳۹]

* اصول جانشینی، عمران و آبادانی و حرمت فساد در زمین، قاعده عدالت از مباحثی که برای پشتوانه ی این مبحث مورد توجه قرار می گیرد.

۴-۷ حمایت از تولید داخلی

نکته ی مهم حمایت از کار و تولید داخلی است. نباید مصرف در جهت سرازیر شدن پول و سرمایه به جیب بیگانگان قرار گیرد. این رویه از اصول اقتصاد مقاومتی می باشد. قاعده ی نفی سبیل دربرگیرنده ی این موضوع می باشد.

در آیه ۱۴۱ سوره نساء آمده است: «خداوند تسلطی برای کافرین بر مسلمین، قرار نداده است.»

از نظر فقهی مراد از نفی سبیل این است که خداوند متعال حکمی نکرده که بر اثر آن، برای کفار، برتری بر مسلمانان ایجاد نماید.

این قاعده، یکی از قواعدی است که در بسیاری از ابواب فقهی جریان دارد و فقها در بسیاری از فروع فقهی، به این قاعده تمسک کرده اند.

بزرگان و علما ی دینی ما این قاعده را سرلوحه عمل خود قرا داده اند. درباره حاج شیخ عبدالکریم حائری، موسس حوزه ی علمیه قم نوشته اند که ایشان هیچگاه لباسی که از پارچه ی خارجی دوخته شده باشد، نمی پوشیدند. در زمستان لباسشان از پارچه ی ایرانی به نام "برک" بود. ایشان همواره می گفتند: " ایرانی باید پارچه ی ایرانی بپوشد" [۴۰]

* اصول عمران و آبادانی، رفاه عمومی، اصل انصاف و نفع اجتماعی، اصل منع از اختلال در نظام، حاکمیت و قواعد لاضرر و عدالت در ارائه این مطلب بکار می آیند.

نتیجه گیری

با توجه به آنچه بیان شد می توان به نکات ذیل دست پیدا کرد:

مصرف و مصرف گرایی پدیده ای چند بعدی است که در بستر جامعه و فرهنگ عمومی شکل می گیرد. با توجه به پیوند جامعه ایران با ارزشهای دینی ، مغتنم است برای اصلاح الگوی مصرف از گفتمان اسلامی استفاده نمود. گفتمان اسلامی همزمان هم به اصول و تغییر نگرش توجه دارد و هم به ارائه راهکارها و الگو مناسب و باورپذیر می پردازد. اعتدال در ترسیم و تبیین الگوی صحیح مصرف از دیگر ویژگی این گفتمان است.

اقتصاد مقاوتی بدون پرداختن به مقوله ی اصلاح الگوی مصرف شکل نمی گیرد و مفاهیمی چون پرهیز از اسراف، صرفه جویی ، ... و اصولی چون اصل جانشینی، اهتمام به عمران و آبادانی ، ... که در گفتمان اسلامی مطرح می شود ، می تواند در این زمینه بکار آید. اسلام با مصرف کردن مخالف نیست و مسلمانان را به اعتدال و میانه روی تشویق می نماید و از طرفی با داشتن الگوهای مناسب، به ضرورت اعتدال در ارائه الگوی صحیح مصرف نیز اشاره دارد.

مراجع

قرآن کریم

منابع و ماخذ

- [۱] کرباسیان، قاسم، گفتمان : http://www.pajooh.com/fa/index.php?Page=definition&UID=۲۰_ftn#۴۵۸۱۱
- [۲] بشیر، حسن؛ تحلیل گفتمان دریچه‌ای برای کشف ناگفته‌ها، تهران، انتشارات دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۴، چاپ چهارم، ص ۹-۱۰.
- [۳] فرقانی، محمدمهدی؛ راه دراز گذار، تهران، فرهنگ و اندیشه، ۱۳۸۲، چاپ اول، ص ۶۲.
- [۴] همان، ص ۶۰-۵۹.
- [۵] آقاگل‌زاده، فردوس؛ تحلیل گفتمان انتقادی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۸۵، چاپ اول، ص ۸.
- [۶] فرقانی، محمدمهدی؛ پیشین، ص ۶۲-۶۱.
- [۷] تاجیک، محمدرضا؛ گفتمان، پادگفتمان و سیاست، تهران، موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، ۱۳۸۳، چاپ اول، ص ۱۴ و ۱۷.
- [۸] بشیر، حسن؛ پیشین، ص ۱۴ و فرقانی، محمدمهدی؛ پیشین، ص ۶۳-۶۲.
- [۹] فرقانی، محمدمهدی؛ پیشین، ص ۶۰.
- [۱۰] معین، محمد، فرهنگ جیبی معین، تهران، زرین، ۱۳۸۲، ص ۱۱۵
- [۱۱] معین، محمد، پیشین، ص ۱۴۵
- [۱۲] معین، محمد، پیشین، ص ۱۴۹۹
- [۱۳] اخوی، احمد، اقتصاد کلان، تهران: شرکت چاپ و نشر بازرگانی، ۱۳۸۰، چاپ پنجم.
- [۱۴] سیدی نیا، علی اکبر، مصرف و مصرف‌گرایی از منظر اسلام و جامعه‌شناسی اقتصادی، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، سال نهم، شماره ۳۴، تابستان ۱۳۸۸
- [Salah R.Agha, A Multi Criteria Crop Planning Model Based On the “Resistive Economy ۱۵” Characterizing the , Situation in ۲۰۰۸ Gaza Strip.
- [۱۶] اقتصاد مقاومتی چیست و تفاوت آن با ریاضت اقتصادی کدام است؟، مرداد ۹۱، www.banki.ir/akhbar/۱-news
- [۱۷] عرب احمدی، فاطمه، محیط زیست و بایسته‌های فقهی آن، نشر آرن، تهران، ۱۳۹۳، ص ۹۳
- [۱۸] همان، ص ۹۴-۹۵
- [۱۹] صادقی، حسین- فراهانی، سعید، محیط زیست از منظر دین و اقتصاد، فصلنامه اقتصاد اسلامی، شماره ۱۰، ۱۳۸۹، ص ۱۰
- [۲۰] همان
- [۲۱] همان
- [۲۲] باقری تودشکی، مجتبی، الگوی مصرف برمبنای ارزشهای اسلامی، سال نهم، شماره ۳۴، تابستان، ۱۳۸۸، ص ۴۶

- [۲۳] فیض کاشانی، محسن، المحجه البيضاء، قم، دفتر نشر اسلامی، بی تا
- [۲۴] باقری تودشکی، مجتبی، پیشین، ص ۴۷
- [۲۵] همان، ص ۴۸
- [۲۶] سیدی نیا، سیداکبر، پیشین
- [۲۷] مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، ج ۴۵، تهران، المکتبه الاسلامیه، بی تا، ص ۳
- [۲۸] معین، محمد، پیشین، ص ۱۰۰
- [۲۹] طارمی محمد حسین، نقد مصرف گرایی در کشور با الگوهای مصرف اسلامی، پگاه حوزه، شماره ۲۵۷، تیر ۱۳۸۸، ص ۲۰
- [۳۰] همان
- [۳۱] جعفری، حسین، آب مزه ی زندگی، گلبرگ، شماره ۵۲، تیر ۱۳۸۸
- [۳۲] عیسی پور، عیسی، بررسی ریشه ها و عوامل اسراف از دیدگاه قرآن و اهل بیت (ع)، پاسدار اسلام، شماره ۳۳۴، مهر ۱۳۸۸، ص ۱۷
- [۳۳] سیدی نیا، علی اکبر، پیشین
- [۳۴] آمدی تمیمی، عبداواحد، غرر الحکم و درر الکلم، تحقیق سیدجلال الدین محدث الاموری، نشر دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۶۶
- [۳۵] کلینی، محمد بن یعقوب، گزیده ی کافی، مترجم، بهبودی، محمدباقر، نشر علمی فرهنگی، ۱۳۸۶
- [۳۶] معین، محمد، پیشین، ۱۱۳۹
- [۳۷] همان، ص ۸۸۷
- [۳۸] مجلسی، محمدباقر، پیشین، ج ۱۲، ص ۴۱۵
- [۳۹] فیض کاشانی، محسن، پیشین، ص ۳۶۴
- [۴۰] بافکار، حسین، بهره‌وری در پرتو اسلام، مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما. - قم: صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران، مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما، ۱۳۸۴